

## Микола Хлебніков як критик перших позитивістів і їхнього предтечі

Актуальність вивчення наукових здобутків М. Хлебнікова в царині соціологічної науки пояснюється його концепцією цивілізації, яка належно характеризує її сутність та закони розвитку. Виходячи з цього, у межах нашого дослідження виявлено закономірності розвитку цивілізації; проведено паралелі між поглядами М. Хлебнікова й перших позитивістів на суспільний розвиток; наведено аргументи, які дають підстави для спростування теорії О. Конта, Г. Сперсера та А. Сен-Сімона. М. Хлебніков – автор оригінальної концепції локальної цивілізації, що постає як ідеальний світ, осердям якої є моральні, морально-релігійні цінності та якій підпорядковано реальний світ. Реальний світ як сукупність соціальних, матеріально-виробничих й інших відносин не має самостійного значення, а відповідно – і підстав для якоїсь теорії про етапи (періоди) його розвитку. Своїми твердженнями про цивілізацію, яка вміщує ідеальні цінності, київський учений тяжіє до неокантіанської традиції. Згідно з концепцією М. Хлебнікова, цивілізації носять локальний характер й існують у певний час і на певній території як самобутні культурно-історичні типи, а на їх розвиток впливають пізнавальні, моральні й естетичні ідеї.

**Ключові слова:** цивілізація, релігія, держава, суспільство, еволюція.

**Постановка наукової проблеми та її значення.** Нагальність вивчення наукового доробку професора Імператорського університету Св. Володимира М. Хлебнікова пояснюється, передусім, його значимістю в історії соціологічної думки України. Він раніше за В. Віндельбанда, Г. Рікєрта, В. Дільтея сформулював ідею про нетотожність соціальних і природничих наук, обґрунтував оригінальну концепцію локальних цивілізацій, здійснив нестандартну критику ідей раннього позитивізму. Проте його набуток у сфері соціальних наук до цього часу належно не представлений ні в історико-соціологічному, ні в актуальному соціологічному знанні.

**Аналіз досліджень цієї проблеми.** Творча спадщина М. Хлебнікова, яка безпосередньо стосується соціологічної проблематики, вивчена недостатньо. Передусім, це статті ознайомчого характеру А. Романович-Славатинського [4] та Д. Корсакова [3]. У наш час статтю узагальнюючого характеру про соціологічні ідеї М. Хлебнікова опублікував Л. Кондратик [2], а А. Соколов [6] у своїй науковій розвідці охарактеризував його різнобічні наукові інтереси. Останній [5] в іншій своїй праці проаналізував підхід М. Хлебнікова до з'ясування сутності цивілізації. Подібне завдання у своїй дисертації розв'язував Р. Браславський [1] і наголошував, що у філософсько-методологічному плані соціологія М. Хлебнікова тяжіє до неокантіанства, а в ідейно-політичному – до ліберального консерватизму.

Однак автори названих наукових розвідок не ставили мети спеціально досліджувати засадничі принципи критики М. Хлебніковим теорій ранніх позитивістів і їхнього натхненника А. Сен-Сімона, а отже, не ставили завдань означити ставлення київського професора до нової науки про суспільство. Більше того, у дисертації Р. Браславського [1, с. 144] навіть проводяться паралелі між поглядами М. Хлебнікова й О. Конта, Г. Спенсера та ін. стосовно ціннісного підходу.

**Мета статті** – з'ясування вихідних засад, змісту критики М. Хлебніковим основоположень перших позитивістів і їхнього попередника, французького філософа й соціолога А. Сен-Сімона, а також з'ясування його ставлення до нової науки про суспільство. Поставленій меті передують низка завдань: теоретичний аналіз основних методологічних підходів до розуміння цивілізації; визначення спільних та відмінних рис між західними й вітчизняними концепціями цивілізації; виявлення основних структурних компонентів цивілізації і їх вплив на розвиток людських спільнот.

**Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження.** Майбутній правник, історик, соціальний філософ, соціолог – Микола Іванович Хлебніков (1840–1880) народився у Ветлузькому уїзді Костромської губернії, навчався в сільській школі й у Пензенському уїзному училищі, займався самоосвітою та в 16 років вступив у четвертий клас Пензенської гімназії. У червні 1865 р. закінчив юридичний факультет Московського університету, згодом працював на кафедрі

державного права Варшавського університету, а із серпня 1877 р. – екстраординарним професором кафедри енциклопедії права Київського університету. Саме в київський період своєї творчості він і написав головні праці, які постали як відповідь на поширення позитивістських ідей, серед них – «Що таке цивілізація» (1878 р.), «Еволюціонізм або теорія природного перетворення» (1879 р.), «Цивілізація, форми її походження, розвитку і причини її падіння» (1879 р.), «Сен-Сімонізм» (1879 р.), «Логічні суперечності реалізму» (1879 р.) й ін., частина з них увійшла в збірник «Дослідження і характеристики» (1879 р.).

Виникнення соціології, спроби утвердження нової науки в університетських центрах Росії, у т. ч. й у Києві, по-новому стимулювали інтерес до проблем суспільного розвитку. Одні вчені розцінювали позитивізм як шлях до правильного «накреслення» схеми історичного процесу та своє завдання вбачали в тому, аби стверджувати істинність таких ідей і, рухаючись у руслі цієї «вірної» методології, пропонувати свій варіант сутності, структури, завдань соціології, а відповідно «малювали» суспільству горизонт нових, «справжніх» очікувань, який відкриється після того, як воно опанує реальним знанням. Правда, для декого з них такий оптимізм згодом змінився песимізмом, глибоким розчаруванням, що змусило, наприклад, М. Грота і своє, і захоплення своїх колег позитивізмом назвати «позитивістським терором».

Інші представники суспільних наук, навпаки, неприязно ставилися до нової науки, убачаючи в ній небезпеку релігії й моральності, а зрештою – і морально-суспільному життю, оскільки воно зводилося в рівень із фізичними явищами та втрачало свою сутність. Звичайно, такі оцінки були дещо перебільшеними, але для цього у творах перших позитивістів можна було відшукати чимало «зачіпок». До кола таких учених в Україні належали професори С. Гогоцький, О. Козлов і М. Хлебніков, у центрі наукових інтересів останнього перебували проблеми, пов'язані з функціонуванням цивілізації. Висловити своє ставлення до питань цивілізації, які в Західній Європі почали активно розроблятися ще у XVIII ст., а тим паче створити свою версію такої масштабної соціальної й культурної системи, було не лише даниною науковій моді, але й суспільним запитом освічених європейців, які шукали вихід із тодішнього соціального та духовного сум'яття.

Розроблена М. Хлебніковим концепція цивілізації була для нього тим «форпостом», із якого він здійснював нищівну критику основних положень А. Сен-Сімона, О. Конта, Г. Спенсера, а тому важливо визначити теоретичні опори такої будови. За самохарактеристикою він був ідеалістом і християнином, на переконання якого «повнота суспільного, глибина й достоїнство особистого життя, можливі лише за умови проникнення суспільства ідеалізмом» [11, с. 4]. Зрозуміло, що такі світоглядні орієнтири визначили і його методологічні настанови, головною серед яких, на думку А. Соколова, є «Божественний апіорізм». Саме «апіорні Божественні регулятиви» керують як суспільно-історичним процесом загалом, так і поведінкою конкретного індивіда. А тому вся людська поведінка одвічно детермінується з позицій добра, справедливості й права [5, с. 115].

Стає очевидним, яка концепція цивілізації могла постати в такому світоглядно-методологічному руслі: у її основі – твердження про духовну природу людини. Особливість останньої полягає в тому, що вона живе в самоствореному ідеальному світі. Цивілізація є ідеальним світом, який вільно створюється людиною над реальним світом, унаслідок чого останній змінює свої форми й стає слугою та виразником ідеального світу. Оскільки цивілізація – витвір свідомого життя людини, то її керівні ідеї не залежать ні від природного оточення, ні від властивостей тієї чи іншої спільноти в матеріальному (виробничому) житті. Основу будь-якої цивілізації становлять такі поняття, як *Бог, добро, право, свобода, держава, естетичні поняття*. Оскільки вони у своїй сутності є духовними витворами внутрішньої інтуїції, то й цивілізація, як наголошує М. Хлебніков, – явище *духовного світу* [3, с. 201–202].

Субстратом цивілізації є народ, а сама цивілізація постає як результат спільної діяльності людей. Тому реально існували й існують лише цивілізації тих чи інших народів, а от уявлення про європейську або ж світову цивілізацію – лише абстрактне поняття. Як бачимо, М. Хлебніков обґрунтовує концепцію локальних цивілізацій, що існують у певний час і на певній території, як самобутні культурно-історичні типи. Ця теза, як пересвідчимося далі, стане засадничою для критики позитивістських уявлень про розвиток людства.

Своєрідність конкретної цивілізації визначається різними факторами й, передусім, ментальністю (народністю, національністю) певного народу. «Цивілізація та народність народжуються разом. Народність є необхідним знаряддям для буття цивілізації» [3, с. 199].

Теорія цивілізації М. Хлебнікова носить елітарний характер, адже, хоча народ і є субстратом цивілізації, сама ж вона – витвір геніїв, який через виховання й самовиховання стає надбанням широких мас. Продовжуючи цю думку, науковець стверджує, що успішне функціонування цивілізації потребує двох груп працівників – розумової та фізичної праці. Представники першої групи своєю діяльністю підтримують не лише себе, а й усіх, хто займається фізичною працею. Прикметно, що заняття «працівників думки» не пов'язані з теоретичними питаннями розвитку промисловості, а з продукуванням і втіленням у життя вищих цінностей, які відповідають найглибшим потребам людської природи та становлять центр, фокус народного життя.

З'ясувавши духовний характер цивілізації, М. Хлебніков переходить до питання про закони, якими вона скеровується, і вказує на їх відмінність від законів природи. Керуючись своєю головною методологічною настановою, учений уважав, що розумне начало, яке править світом, постає у двох формах: як приділеність у зовнішній природі та як скерування в духовній діяльності. Закони, які керують людською діяльністю й розвитком цивілізації, постають у якості керівних ідей, а їх осердям є дух людини як розумної істоти. Ці ідеї лише задають напрям діяльності та аж ніяк не сковують творчість людини, не обмежують її свободу. Таких керівних ідей є три види: логічні (пізнавальні), моральні й естетичні. Свободу людської діяльності (своєрідний варіант свободи волі) науковець демонструє на прикладі пізнавальної діяльності людини. Так, логічні ідеї лише вказують, «у які рамки потрібно розмістити предмети світу для здійснення акту пізнання, але не вказують, як має відбуватися таке розташування, залишаючи це вільній діяльності самої людини» [3, с. 203].

М. Хлебніков стверджує, що такими ідеями людина керувалася з початку своєї історії, а тому її розум не розвивається, а залишається незмінним (Хлебніков versus Конт). «Людська цивілізація, – переконаний учений, – є не розвиток розуму, а лише нагромадження, передача й засвоєння знань, які передаються від одних поколінь до інших, від одного народу до інших народів, від однієї цивілізації до інших цивілізацій» [3, с. 204]. Знання ж, як роз'яснює свою позицію філософ, є нічим іншим, як певною сукупністю більш-менш правильних відповідей на різні логічні, моральні та естетичні питання, що виникли під час вивчення світу й діяльності людини в її історії.

По суті, як це впливає з наведеного вище, М. Хлебніков заперечує не лише поступ у пізнавальній діяльності, а й саму здатність людини як розумної істоти продукувати вірогідне знання про світ і свою діяльність у ньому. Зрозуміло, що тут приховано суперечність, оскільки за такого підходу концепт «розвиток цивілізації» позбувається всякого сенсу. Однак у межах своїх світоглядних орієнтацій і головної методологічної настанови він до певної міри має рацію, адже «Божественні регулятиви» одвічно детермінують людську поведінку з позицій добра, справедливості й права, звідси – наголос саме на моральних устоях людського співжиття.

«Насправді, – пише київський професор, – основою цивілізації є моральні начала, бо саме цими началами цивілізація створюється, підтримується та розвивається, саме ними зумовлюється буття людського суспільства, без якого неможливе будь-яке розумове життя» [3, с. 204]. Отож цивілізація у М. Хлебнікова постає передусім як спільність, у якій окремі індивіди інтегровані на основі моральних, релігійно-моральних норм, і саме в такому суспільному середовищі стає можливим розумове життя, яке за визначеністю одразу ж набуває належної форми, а тому й не потребує якогось розвитку чи ж удосконалення, на чому ґрунтував свою концепцію О. Конт. Таким чином, теорія основоположника соціології спростовується, як міркував М. Хлебніков, і немає ніякої потреби в новій науці про суспільство.

Своєрідна типологія цивілізацій, запропонована М. Хлебніковим, має критерієм ступінь «Божественного натхнення» або насиченість морально-правовою релігійністю» [5, с. 116]. Усі цивілізації вчений поділяє на три категорії: почуттєві, утилітарно-реалістичні, ідеалістично-релігійні.

Наріжним каменем першої категорії цивілізацій є почуттєвість, насамперед любов, яка підноситься до Божества. Божество, тобто, керівне начало нашої свідомості, тлумачиться як прихильне до чуттєвості, а тому й інші моральні ідеї, такі як добро, право, справедливість, узгоджуються з почуттєвим розумінням Божества й рухаються навколо почуттєвості та, щонайперше, любові. У ролі «двигуна» цих цивілізацій виступає і принцип утилітаризму, як оптимальний шлях пошуку засобів для задоволення потреб почуттєвості.

До почуттєвих цивілізацій М. Хлебніков відносив асирійсько-вавилонську, фінікійську та карфагенську в стародавньому світі, а в новому часі – мусульманську й мормонську.

Утилітарно-реалістичні цивілізації, такі як монгольська та китайська, хоча й не виключають релігійного начала, але ставляться до нього індивідуально, замінюючи його державною мораллю. Моральні керівні принципи тлумачаться тут як корисні для співжиття та переростають у державні закони. Вимоги, що містяться в ідеях добра, справедливості, обов'язку, змішуються з ідеєю права й стають обов'язковими для виконання під страхом покарання. Тому будь-яка реалістична цивілізація неминуче призводить до деспотизму, а відповідно – до відсутності моральної свободи особистості.

Вищим типом цивілізації є ідеалістично-релігійні спільноти, що ґрунтуються на релігії, що ідеалістично тлумачать ідею Бога й моральних керівних начал та ставлять за мету не насолоду, а досягнення вершин духовно-морального життя. Якщо реалістичні цивілізації з огляду на свої засновки є мертвими, то ідеалістично-релігійні, навпаки, демонструють безкінечну різноманітність форм, як безкінечним є зміст духу, а тому лише означеним цивілізаціям властивий прогрес. До них М. Хлебніков відносив індійську, перську, єврейську, римську, християнську.

Коротко зупинимось на питанні про зміст прогресу, яким він відкривається у творах ученого. Із викладеного вище очевидно, що сутність прогресу не можна звести ані до нагромадження знань, ані до вдосконалення розуму, бо ж розум дикої та цивілізованої людини однорідний, а тому контівська теорія прогресу терпить повне фіаско.

М. Хлебніков, послідовно дотримуючись своїх поглядів на природу людини і ество цивілізації, сутність прогресу вбачає в моральному вдосконаленні, яке й ставить за мету людства, а відповідно, і вищий зміст права. Звідси науковець своєрідно тлумачить такий неприйнятний для нього соціал-дарвінізм, як свобода народів, при їх суперництві в цивілізації, «навіть через боротьбу народів за першість або за здійснення своїх моральних ідеалів, бо без цього ідеалістичного прагнення в людства була б відібрана краща сторона його природи». [9, с. 135]. Саме боротьба й суперництво народів породжують кращі сторони національної культури, підносять людину у сферу найвищих питань права та моральності, цілей людства, смислу світової історії. Як наслідок, мета людства вбачається в тому, аби держава поступово розширювала простір свободи особи, яка стає щораз змістовнішою.

Названі вище цивілізації, уживаючи термінологію М. Вебера, є ідеальними типами. Однак існують великі історичні цивілізації, яких не можна ідентифікувати із жодним з означених типів, – це єгипетська й грецька. Останні за формою релігійного культу належать до почуттєвих цивілізацій. Та якщо в Єгипті держава певним чином нівелювала почуттєвий елемент цивілізації та почала уподібнюватись утилітарно-реалістичним, то великі філософські вчення Греції, навпаки, вказали шлях цивілізації і її народу в бік цивілізації ідеалістичної. Проте почуттєва основа грецької цивілізації не зникла безслідно – вона відчутна у творчості таких геніїв, як Сократ і Платон, а їх еротичні вияви характеру неможливо збагнути людям християнської цивілізації. І хоча чуттєві начала своєї цивілізації греки зміцнили високим естетичним розвитком й ослабили високим ідеалізмом, та все ж саме чуттєвість була головною причиною раннього розкладу грецької цивілізації, адже високу ідеалістичну філософію не всі могли досягнути й тому «маса» людей керувалась у своєму житті почуттями.

Як бачимо, вище йшлося про елітарний характер цивілізації, її духовну природу, про залучення до її набутків «маси» за допомогою виховання та самовиховання. Але останні чинники не єдині в розвитку нації; важливу роль в утвердженні цивілізаційних вартостей посідає насилля.

Тут М. Хлебніков виходить із відомого нам твердження, що людина є істотою вільною, не приділеною, оскільки її життя постає як низка падінь і злетів, прогресу та регресу. Останні явища духовна природа робить однаково можливими, але в ім'я прогресу вона спонукає людину до постійної й важкої розумової праці. Та не всі бажають нести такий «тягар», адже жага задоволень є приємнішою й не потребує великих зусиль. Аби ствердитися, будь-яка цивілізація потребує *насилля* геніїв, що не лише породжує, але й підтримує її функціонування. Насилля, яке здійснює держава (форми різні: примус, кара, позбавлення життя злочинців), є благородним. Звідси – висновок М. Хлебнікова: «Держава є головним знаряддям для підтримання цивілізації, а також основних начал цивілізації як такої» [3, с. 260].

Отож, у роздумах київського професора простежено певну непослідовність: з одного боку, держава входить у коло понять, на яких ґрунтується цивілізація як ідеальний світ, світ вищих цінностей, а з другого – держава виступає апаратом примусу, тобто виконує функцію, яка начебто не

узгоджується з цивілізаційними чеснотами. Можливо, ця суперечність у М. Хлебнікова й долається наданням насиллю «статусу» благородного явища.

Керуючись такими висновками, М. Хлебніков переходить до критики основоположень А. Сен-Сімона – натхненника контівських ідей. Передусім, він «руйнує» головну позицію французького філософа та соціолога – натуралізм. На його думку, існуючі соціальні явища не зумовлюються їхнім попереднім станом, як це відбувається в природі, тому немає сенсу думати, що суспільство й природа підпорядковані однаковим постійно діючим законам. На захист свого твердження він наводить чотири аргументи. Суть першого полягає в тому, що дані природничих наук типові, однорідні; дані ж соціальних наук завжди різні, різнорідні, а існуюча між ними подібність є незначною. Другий аргумент указує на те, що природа завжди складається з одних і тих самих елементів, у той час як складові частини суспільства – індивіди – постають вічно новими й вічно різними, до того ж у своїй діяльності керуються щоразу новими думками, зміст яких не можна передбачити. Третій доказ звучить так: якщо відхилення даних природничих наук здебільшого неважливі, бо ж так само підпорядковані законам, то в соціальних науках неможливо визначити закон, яким визначається «індивідуальність індивідів». Четверте свідчення проти А. Сен-Сімона таке: низка природних явищ повторюється, соціальні ж явища – неповторні. «Із цього випливає, – резюмує М. Хлебніков, – що застосування натуралістичних принципів до соціальних наук може призвести лише до помилки» [9, с. 88].

Відштовхуючись від таких тверджень, М. Хлебніков прагне довести неспроможність поглядів А. Сен-Сімона й О. Конта, відповідно до яких, існують такі ж точні закони історії, як і закони природи, що відкриває можливість передбачення історичних подій. Адже, як це впливає з роздумів київського професора, знамениту контівську тезу «Бачити, щоб передбачити» не можна довести ні *a priori*, ні *a posteriori*. І тут він продовжує викладену вище критику, доповнюючи її оцінкою теорії фактів «батька» соціології. М. Хлебніков, дещо перебільшуючи цю теорію та її слабкі сторони, наголошує на відсутності будь-яких доказів того, що історичні факти підпорядковані незмінним законам, адже їх не можна зіставити ні з фактами біологічними, ані з фактами фізичними, а чи ж із хімічними, які є однорідними за своєю суттю. Отож, як уважав київський критик раннього позитивізму, одна з головних тез їхнього вчення – учення про факти як підстава нової науки про суспільство – не витримує наукової критики, а отже, немає й не може бути якоїсь позитивістської науки.

Критику теорії фактів М. Хлебніков продовжує під час аналізу еволюціоністської концепції Г. Спенсера. «Багато хто вважає, – пише дослідник, – що філософія еволюціонізму різниться від ідеалістичних філософських систем, що вона знаходить свою опору у фактах, тоді як останні – у позадосвідних теоретичних положеннях» [7, с. 306]. Та яскравий представник антипозитивізму на теренах України спростовує це положення.

У широкому сенсі український соціолог так аргументує свою думку: немає жодної науки, яка б оперувала лише фактами, адже зіставлення фактів уже передбачає умовивід, кожен висновок із фактів є, по суті, умоглядний висновок і факти в ньому слугують наочністю. У вузькому значенні, – продовжує свої доводи М. Хлебніков, – еволюціонізм, використовуючи невелику кількість фактів, здобутих за допомогою спостереження, поширює їх на факти, які не могли бути результатом спостережень й у своїх висновках змушений удаватися до припущень. Відтак, – підсумовує дослідник, – еволюціонізм постає «умоглядною системою, як і ідеалізм, і створює чисту метафізику матеріалізму, перебуваючи в коловороті не фактів, а понять, бо передбачуваний факт є нічим іншим, як чистим поняттям» [7, с. 306].

Антагоніст Г. Спенсера, спростувавши його ідеї про факти як основу еволюціоністського вчення, а отже й саму цю теорію, наступним об'єктом своєї критики обирає уявлення англійського соціолога про державу, мета якої, в інтерпретації М. Хлебнікова, полягає в тому, щоб надати якомога більше свободи боротьбі громадян одне з одним і таким чином найлегше досягнути загального блага.

На думку ж завзятого противника позитивізму, право та мораль зовсім несумісні з філософськими основами еволюціонізму, бо правові й моральні начала не може «виводити» система, яка визнає загальним законом знищення слабших сильнішими й у перемозі бачити єдиний критерій правомірності. Та ще більше, ніж право, системою еволюціонізму підірвані моральні основи людських відносин, оскільки моральність тут відкидається як така, адже якщо боротьба є єдиним

законом, що визначає наші відносини, то моральна міра є зайвою сентиментальністю. Та що важливіше, система еволюціонізму не лише знищує моральний характер відносин, а й віднімає в людини моральні ідеали та, відібравши в людського життя високі цілі, зводить історію до боротьби індивідів і народів.

Безпідставним уважав М. Хлебніков і положення про суспільство як організм. Якщо в природі складники того чи іншого організму діють так, аби відтворити його, причому таким чином, що жодна частина не ухиляється від «служіння ідеї організму», то всесвітню історію навіть за аналогією («при найстрашніших силуваннях») немає підстав розглядати як єдиний організм, що послідовно розвивається за встановленими законами, а кожен народ нібито регулярно сприяє виконанню установленому типу світової історії. Адже жоден народ не можна вписати в якусь програму, яка розглядається як план світової історії. Навіть якщо взяти до уваги історичні народи, які створили світову цивілізацію, то й вони, переконаний дослідник, не вміщуються в жодну зі схем. Так, китайці, єгиптяни, індуси, євреї та інші народи розвивалися майже незалежно одне від одного, а тому можна переплутати хронологічні періоди розвитку їхніх цивілізацій без наслідків для єдності світової історії. А тому, стверджує М. Хлебніков, «ні ступені теологічного розвитку, запропоновані Сен-Сімоном, ні логічний розвиток ідеї, запропонований Гегелем, не в змозі дати систему світової історії без прокрустового ложа для тих чи інших численних її явищ» [9, с. 113].

Звичайно, М. Хлебніков не заперечує впливу одного народу на інший, однак це діяння носить не обумовлюючий, а спонукальний характер, тобто кожен великий історичний народ прискорює самостійну діяльність другого народу. А оскільки світова історія постає як низка потуг, що самотньо розкриваються, то її розвиток не можна порівнювати з розвитком зерна чи зародка – відповідно, немає жодного сенсу говорити про передбачення в історії.

Отже, ступені розвитку людства «повалені», розквіт історії не відбувається за якоюсь висхідною лінією, наперед визначеною схемою, а тому, згідно з концепцією М. Хлебнікова, не може наступити ані промислова цивілізація, ані позитивна стадія розвитку людства. Стає очевидно, що в річищі його розмислів мають постати нові цивілізації. Прислухаємося до його аргументів.

Київський антагоніст позитивізму погоджується з положенням А. Сен-Сімона про два періоди цивілізації – догматичний і критичний, а також поділяє його думку, що сучасний стан християнської цивілізації в Європі є моментом критичного, а не догматичного розвитку. Як наслідок, Європа переживає цивілізаційну кризу. Оновлення Європи французький філософ убачав у промисловій цивілізації, у якій виробництво відіграє основну роль, а в М. Хлебнікова зовсім інше бачення цієї проблеми. Якщо до цього часу, – міркує він, – усі цивілізації були релігійними, то такими ж будуть і наступні, а тому побутування промислової цивілізації є немислимим.

Лише матеріальний інтерес, – пояснює свою позицію київський дослідник, – не в змозі об'єднати суспільство, а комфорт, різноманітні зручності, матеріальне благополуччя не може становити кінцевої мети людської діяльності. На думку М. Хлебнікова, релігія для А. Сен-Сімона й усіх матеріалістів не є ні помилкою, ні минулим історичним явищем, а виступає одвічним чинником суспільного устрою, бо ж є найглибшою потребою людської природи. «Світова історія, – аргументує свою думку вчений, – дає багато прикладів, коли творці релігій були творцями суспільств, але ще ніколи винахідники кращих способів матеріального благополуччя не створювали суспільства, бо лише один матеріальний інтерес не може об'єднати людей в одне ціле» [9, с. 99].

Із вищенаведеного випливає такий висновок: якщо цивілізація є ідеальним, духовним світом, цілісним утворенням, то саме релігія інтегрує народ у таку цілість, а отже – виступає запорукою соціального порядку, умовою нормального розвитку, пересторогою розхитування її основ. Криза сучасної Європи, нинішньої християнської культури, – послідовно відстоює свою точку зору М. Хлебніков, – полягає в тому, що захиталася віра не в другорядні, а в основоположні істини релігійної доктрини; спроби ж створити нову моральну доктрину, слушно зауважує київський антипозитивіст, яка б докорінно відрізнялася від попередніх релігійно-моральних доктрин, тобто створити релігію без визнання Бога, душі, моральних зобов'язань і створити якусь промислову релігію, яка оминає такі питання, є марними, бо така релігія суперечить внутрішній сутності ідеалістичної природи людини. А тому сучасна релігійна криза є корінним злом нинішньої європейської цивілізації та вказує на спільність їх падіння, якщо не наступить сильна релігійна

реакція в європейських суспільствах. З останнього судження очевидно, що вчений схильний ототожнювати корінну морально-релігійну доктрину цивілізації з цивілізацією як такою.

**Висновки й перспективи подальших досліджень.** Отже, М. Хлебніков, ґрунтуючись на своїх методологічних засадах, на яких він вибудував своєрідну концепцію цивілізації, що має локальний характер й існує в певний час і на певній території як самобутній культурно-історичний тип, показав бездоказовість вихідних положень раннього позитивізму, а саме: світову історію не можна розглядати як лінійний процес, розвиток якої відбувається за ustalеним планом; світова історія постає як співіснування локальних цивілізацій, які розвиваються й взаємодіють між собою, обмінюючись знаннями, а тому контівський закон трьох стадій науково неспроможний; закони природи та закони суспільства нетотожні, а це означає, що натуралізм не може бути пояснювальним принципом у соціальних науках; суспільство не можна уподібнювати організму, оскільки в історії кожна спільнота розвивається самостійно; з огляду на два останні положення, передбачення історичних подій неможливе; спенсерівська еволюціоністська теорія суперечлива. Особливо це стосується вчення про факти. Насправді це така умоглядна система, як і ідеалізм; право й мораль несумісні з філософськими основами еволюціонізму; релігійно-моральні устої є визначальними в бутті цивілізації та наступна цивілізація буде релігійною, оскільки релігія передбачає свободу, самобутність людини, у той час як у А. Сен-Сімона релігії уготоване місце служниці філософсько-промислової системи.

Соціологічні ідеї М. Хлебнікова своєю критичністю щодо постулатів раннього позитивізму співзвучні з багатьма положеннями тодішніх учених, як вітчизняних, так і зарубіжних. З іншого боку, його концепція локальних цивілізацій у чомусь перегукується з деякими сучасними цивілізаційними теоріями, що потребує нових наукових розвідок.

#### *Джерела та література*

1. Браславский Р. Концепция цивилизации в социологии Николая Ивановича Хлебникова : дис. ... канд. социол. наук / Р. Браславский ; Санкт-Петербург. ун-т. – СПб., 2002. – 147 с.
2. Кондратик Л. Історія соціології України в іменах / Л. Кондратик ; Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки. – Луцьк : Волин. держ. ун-т ім. Лесі Українки, 1996. – С. 97–100.
3. Корсаков Д. Русский биографический словарь / Д. Корсаков. – СПб., 1901. – Т. XXI. – С. 199–204, 260, 344–346.
4. Романович-Славатинский А. Биографический словарь профессора и преподавателя имперского университета Св. Владимира (1834–1884) / А. Романович-Славатинский. – Киев : Тип. Киев. у-та, 1884. – С. 375.
5. Соколов А. Проблема цивилизации в социальной философии Н. И. Хлебникова / А. Соколов // Российская социология : ист.-социол. очерки. – М. : Рос. гум. ун-т, 1997. – С. 114–126.
6. Соколов А. Хлебников Н. / И. А. Соколов // Социология России и СНГ. – М. : Эдиториал УРСС, 1999. – С. 320–321.
7. Хлебников Н. Эволюционизм или теория естественного преобразования / Н. Хлебников // Исследования и характеристики. – Киев : Университет. тип., 1879. – С. 303–323.
8. Хлебников Н. Цивилизация, формы ее происхождения, развития и причины ее падения / Н. Хлебников // Исследования и характеристики. – Киев : Университет. тип., 1879. – С. 196–277.
9. Хлебников Н. Сен-Симонизм / Н. Хлебников // Исследования и характеристики. – Киев : Университет. тип., 1879. – С. 79–157.
10. Хлебников Н. Логические противоречия реализма / Н. Хлебников // Исследования и характеристики. – Киев : Университет. тип., 1879. – С. 157–195.
11. Хлебников Н. Введение / Н. Хлебников // Исследования и характеристики. – Киев : Университет. тип., 1879. – С. 3–6.

#### *References*

1. Braslavskiy, R. (2002), «*The concept of civilization in sociology Nikolai Ivanovich Khlebnikov*», SPb : Sankt-Peterb. un-t, 147 p.
2. Kondratyk, L. (1996), «*History of Sociology by Ukraine names*», Lutsk : Vyd-vo VDU, pp. 97–100.
3. Korsakov, D. (1901), «*Russian Biographical Dictionary*», Vol. XXI, pp. 199–204, p. 260, pp. 344–346.
4. Romanovič-Slavatinskij, A. (1884), «*Biographical Dictionary prof. and teacher Imperial University of St. Vladimir (1834–1884)*», Kyiv : Tip. Kyjiv. u-ta, p. 375.
5. Sokolov, A. (1997), «*The problem of civilization in the social philosophy of N. Khlebnikov*», *Russian Sociology: Historical and Sociological Essays*, Moskov : Rossijskij hum. un-t, pp. 114–126.

6. Sokolov, A. (1999), «Khlebnikov N. I.», *Sociology of Russia and UIS*, Moskov : Editorial URSS, pp. 320–321.
7. Khlebnikov, N. (1879), «*Evolution or the theory of natural transformation, Researches and characteristics*», Kyiv : Univer. tip., pp. 303–323.
8. Khlebnikov, N. (1879), «*Civilization, the shape of its origin, development and the causes of its falling, Researches and characteristics*», Kyiv : Univer. tip., pp. 196–277.
9. Khlebnikov, N. (1879), «*Sen-Simonism, Researches and characteristics*», Kyiv : Univer. tip., pp. 79–157.
10. Khlebnikov, N. (1879), «*The logical contradictions of realism, Researches and characteristics*», Kyiv : Univer. tip., pp. 157–195.
11. Khlebnikov, N. (1879), «*Introduction, Researches and characteristics*», Kyiv : Univer. tip., pp. 3–6.

**Ляшук Людмила. Николай Хлебников как критик первых позитивистов и их предтечи.**

Актуальность изучения научных достижений Н. Хлебникова в области социологической науки объясняется его концепцией цивилизации, которая должным образом характеризует ее сущность и законы развития. Исходя из этого, задачи данной статьи следующие: установить закономерности развития цивилизации; провести параллели между взглядами Н. Хлебникова и первых позитивистов на общественное развитие; привести аргументы, которые позволят опровергнуть теорию позитивизма.

Н. Хлебников является автором оригинальной концепции локальной цивилизации, которая выступает как идеальный мир, где сердцевинной является нравственные, нравственно-религиозные ценности, и которой подчинен реальный мир. Своими утверждениями о цивилизации, которая содержит идеальные ценности, киевский ученый тяготеет к неокантианской традиции. Согласно концепции Н. Хлебникова, цивилизации носят локальный характер и существуют в определенное время и на определенной территории как самобытные культурно-исторические типы.

**Ключевые слова:** цивилизация, религия, государство, общество, эволюция.

**Liashuk Liudmyla. Nikolay Khlebnikov as Critic the First Positivists and their Forerunners.** Search essence of civilization and laws its development led to the relevance studying the creative heritage of M. Khlebnikov, so the main task of work is: interpretation basic elements of civilization and refutation of the doctrine of Conte need for a new science of society. The difference between the laws of nature from the laws of society receives its embodiment in the concept of civilization M. Khlebnikov, which is seen as an original cultural and historical type of local character.

Human civilization presented as the transfer of knowledge by inheritance from one peoples to other peoples, from one civilization to of other civilizations and by no means presented in the form development of mind, and therefore no reason to assert that in its development humanity passes certain stages of intellectual evolution.

In this way, criticism of positivism M. Khlebnikov reduced to the depth analysis of the basic concepts of society: religion, law, nation state. For defining the level of influence each of these concepts is on the development of civilization M. Khlebnikov viewed brings is strong that force on new ideas first regarded positivists and their predecessors.

**Key words:** civilization, religion, state, society, evolution.

*Статтю отримано 4.04.2014 р.*